

- Galanter, E. – Pliner, P. 1974. Cross-modality matching of money against other continua. In H. R. Moskowitz és mások (szerk.): *Sensation and Measurement*. Dordrecht, Reidel, 65–76. o.
- Grayson, C. J. 1960. *Decision under Uncertainty: Drilling Decisions by Oil and Gas Operators*. Cambridge, Massachusetts, Graduate School of Business, Harvard University.
- Green, P. E. 1963. Risk attitudes and chemical investment decisions. *Chemical Engineering Progress*, 59, 35–40. o.
- Grether, D. M. – Plott, C. R. 1979. Economic theory of choice and the preference reversal phenomenon. *American Economic Review*, 69, 623–638. o.
- Halter, A. N. – Dean, G. W. 1971. *Decisions under Uncertainty*. Cincinnati, South Western Publishing Co.
- Hansson, B. 1975. The appropriateness of the expected utility model. *Erkenntnis*, 9, 175–193. o.
- Helson, H. 1964. *Adaptation-Level Theory*. New York, Harper.
- Keeney, R. L. – Raiffa, H. 1976. *Decisions with Multiple Objectives: Preferences and Value Tradeoffs*. New York, Wiley.
- Krantz, D. H. – Luce, D. R. – Suppes, P. – Tversky, A. 1971. *Foundations of Measurement*. New York, Academic Press.
- Kunreuther, H. – Ginsberg, R. – Miller, L. – Sagi, P. – Slovic, B. – Barkan, B. – Katz, N. 1978. *Disaster Insurance Protection: Public Policy Lessons*. New York, Wiley.
- Lichtenstein, S. – Slovic, P. 1971. Reversal of preference between bids and choices in gambling decisions. *Journal of Experimental Psychology*, 89, 46–55. o.
- MacCrimmon, K. R. – Larsson, S. 1979. Utility theory: Axioms versus Paradoxes. In M. Allais – O. Hagen (szerk.): *Expected Utility Hypotheses and the Allais Paradox*. Dordrecht, Reidel, 333–409. o.
- Markowitz, H. 1952. The utility of wealth. *Journal of Political Economy*, 60, 151–158. o.
- Markowitz, H. 1959. *Portfolio Selection*. New York, Wiley.
- McGlothlin, W. H. 1956. Stability of choice among uncertain alternatives. *American Journal of Psychology*, 69, 604–615. o.
- Mosteller, F. – Nogee, P. 1951. An experimental measurement of utility. *American Journal of Political Economy*, 59, 371–404. o.
- Neumann, J. von – Morgenstern, O. 1944. *Theory of Games and Economic Behavior*. Princeton, Princeton University Press. 3. kiadás: John Wiley and Sons, 1953.
- Pratt, J. W. 1964. Risk aversion in the small and in the large. *Econometrica*, 32, 122–136. o.
- Raiffa, H. 1968. *Decision Analysis: Introductory Lectures on Choices Under Uncertainty*. Reading, Mass., Addison-Wesley.
- Roskies, R. 1965. A measurement axiomatization of essentially multiplicative representation of two factors. *Journal of Mathematical Psychology*, 2, 266–276. o.
- Savage, L. J. 1972. *The Foundations of Statistics*. New York, John Wiley; 2. javított kiadás: New York, Dover.
- Slovic, P. – Fischhoff, B. – Lichtenstein, S. – Corrigan, B. – Coombs, B. 1977. Preference for insuring against probable small losses: Insurance implications. *Journal of Risk and Insurance*, 44, 237–258. o.
- Slovic, P. – Tversky, A. 1974. Who accepts Savage's axiom? *Behavioral Science*, 19, 368–373. o.
- Spetzler, C. S. 1968. The development of corporate risk policy for capital investment decisions. *IEEE Transactions on Systems Science and Cybernetics*, SSC-4, 279–300. o.
- Swalm, R. O. 1966. Utility theory—Insights into risk taking. *Review of Economic Studies*, 44, 123–136. o.
- Tversky, A. 1967. Additivity, utility and subjective probability. *Journal of Mathematical Psychology*, 4, 175–201. o.
- Tversky, A. 1969. Intransitivity of preferences. *Psychological Review*, 76, 31–48. o.
- Tversky, A. 1972. Elimination by aspects: A theory of choice. *Psychological Review*, 79, 281–299. o.
- Tversky, A. – Kahneman, D. 1974. Judgement under uncertainty: Heuristics and Biases. *Science*, 185, 1124–1131. o.
- Tobin, J. 1958. Liquidity preferences as behavior towards risk. *Review of Economic Studies*, 26, 65–86. o.
- Williams, A. C. 1966. Attitudes toward speculative risk as an indicator of attitudes toward pure risk. *Journal of Risk and Insurance*, 33, 577–586. o.

JON ELSTER | SAVANYÚ A SZŐLŐ*

Certain Renard gascon, d'autres disent normand,
Mourant presque de faim, vit au haut d'une treille
Des Raisins mûrs apparemment
Et couverts d'une peau vermeille.
Le galant en eût volontiers fait un repas;
Mais comme il n'y pouvait atteindre:
„Ils sont trop verts, dit-il, et faits pour des goujats.”
Fit-il pas mieux que de se plaindre?

La Fontaine: *Fables* XXX.xi^{1a}

„Isten megadta nekünk a józanságot ahhoz, hogy
elfogadjuk a megváltoztathatatlant, a bátorságot,
hogy megváltoztassuk a megváltoztathatót és
a bölcsességet, hogy meglássuk a különbséget.”

Az ismeretlen alkoholista imája^{1b}

„Le «ces raisins sont trop verts» de la fable serait du
bon bouddhisme si le résultat n'était obtenu par
une illusion sur l'objet alors qu'il faut au contraire
dénoncer l'illusion du désir.”

S.-C. Kolm²

1. BEVEZETÉS

E fejezetnek végső soron az a célja, hogy megvilágítson egy problémát, amely a haszonelvűség megalapozásában gyökerezik. Ez pedig a következő: miért az egyéni szükséglet-kielégítés az igazságosság és a társadalmi választás kritériuma, ha magukat az egyéni szükségleteket a választást megelőző folyamat alakítja ki? És különösen miért kell a megvalósítható lehetőségek közötti választásnak kizárólag az egyéni preferenciákra alapulnia,

* A Conceptual Map. In Jon Elster 1983. *Sour Grapes*. Cambridge, Cambridge University Press, 109–125. o.

^{1a} Egy gascogne-i – ha tetszik, normandiai – róka éhkoppos útját róva, / szőlőlugashoz ér... Arról kecsgetőn / szép érett fürtök lógnak... Főlpislog a bogyókra: / jaj, az mind fönn piroslík, fönn a lugastetőn! / Hajh, de ennék belőlük a hízelgős csalól / De szedné, ha elérné őkegyelme! / „Nagyon zöld – mondja rá –, suhancoknak való!” / Nem okosabb-e, mintha keseregne?

A róka és a szőlő. In *La Fontaine összes meséi*. Fordították: Kozma Andor, Vikár Béla, Zempléni Árpád. Budapest, é. n., Dante Könyvkiadó.

^{1b} Idézve Batesontól (1972), 334. o.

² Kolm (1979), 530. o. A mese „ez a szőlő túl zöld” felkiáltása igazi buddhizmus lenne, ha az eredményt nem a tárgyra vonatkozó illúzió nyújtáná, noha – éppen ellenkezőleg – a vágy illúzióját kell leleplezni.

amikor az emberek hajlanak rá, hogy egyéni törekvéseiket a lehetőségeikhez igazítsák? A haszonelvűség híve szemében a róka jóléte nem szenved csorbát, ha kizárják a szőlő fogyasztásából, mivel úgyszólván savanyúnak tartja a szőlőt. Persze azért tartja savanyúnak, mert meggyőződése, hogy ki lesz zárva a fogyasztásából és akkor nehéz lesz az ő preferenciáira hivatkozva igazolni e megosztást.

A savanyú szőlő jelenségét, az adott eset függvényében, alkalmazkodó preferenciaalakulásnak vagy alkalmazkodó preferenciaváltozásnak fogom nevezni. Azokat a preferenciákat, amelyeket ez a folyamat alakít ki, alkalmazkodó preferenciának nevezem.³ Az alkalmazkodó preferencia fogalmának tisztázásával kezdem: először is szembesítem néhány olyan fogalommal, amelyekkel szoros kapcsolatban áll, és amelyekkel könnyen összekeverhető (2); aztán megpróbálom értelmezni a szabadság jelentéséről folyó hosszadalmas vita fényében (3). Ennek az elemzésnek az alapján megvizsgálom az alkalmazkodó preferenciaalakulás tartalmi és metodológiai implikációt, a hasznosságelvűséget, az etikát és az igazságosságot illetően (4). (...) (Kötetünk a 3. és 4. pontot nem tartalmazza. – *A szerk.*)

A „savanyú szőlő”-mechanizmus a kognitív diszsonancia csökkentésének egyik módja. Az itt következőkre nyilvánvaló hatást gyakorolt Leon Festinger, közvetlenül, és közvetve is, Paul Veyne munkáján keresztül, amely egyszerre követője Festingernek, és fontos pontokon túl is halad rajta.⁴ Veyne például bevezeti a lehetőséghez való „túlzott alkalmazkodás” fontos fogalmát, amely ahhoz az általános észrevételhez kapcsolódik, hogy az emberek választásaikkal könnyen túllőnek a célon és a helyzet által meg nem kívánt szélsőségekig mennek el. De Festinger munkájának – akármennyire fontos is – nem az alkalmazkodó preferenciák az egyetlen és fő témái. A „savanyú szőlő” a diszsonancia csökkentésének csak az egyik módja. Nem hinném, hogy bárki szisztematikusan megvizsgálta volna e fogalmat. Véleményem szerint főként azért nem, mert nem dolgozták ki még a döntő különbséget aközött, hogy a preferenciáknak a lehetőségekhez való alkalmazkodása okságilag gerjesztett vagy szándékos természetű-e. Az *amor fati*, a „szükségből erényt kovácsolni” és az ehhez hasonló kifejezések mindkét értelmezést szolgálhatják, és nem sok érdekeset tudunk mondani, ha nem tisztázzuk, melyikre is gondolunk.⁵

2. FOGALMI TÉRKÉP

Elménk sokféleképpen rászéd bennünket, és mi is az elménket. Hogy megértsük a „savanyú szőlő” nevű fogást, pontosabban meg kell határozni a helyét elménk térképén. Az alkalmazkodó preferenciákat először olyan mechanizmussal fogom szembesíteni, amely bizonyos értelemben éppen ellentétes velük, utána pedig jó néhány olyan mechanizmussal, amelyeknek vagy hasonló okaik vannak, vagy hasonló hatásokkal járnak.

(a) *Ellentétesen alkalmazkodó preferenciák.* A savanyú szőlő ellentéte az „édes a tiltott gyümölcs”, amelyet ellentétesen alkalmazkodó preferenciaalakulásnak fogok nevezni. Amennyiben ugyanis szívesebben laknék Londonban, mint Párizsban, ha Párizsban lakom, de szívesebben laknék Párizsban, mint Londonban, ha Londonban lakom, akkor szükségletemet a megvalósítható (cselekvések – *A szerk.*) halmaza alakítja, akárcsak az alkalmazkodó preferenciaalakulás esetében, csak hogy épp az ellenkező módon. A szükséglet alakulásának ez a fonák mechanizmusa a *vágyak és motivációk* különbségének valóságosságát mutatja, amelyet sok más esetben alig lehet egyértelműen meghatározni. Az I.5. fejezetben (amely e kötetben nem olvasható – *A szerk.*) a vágyak és motivációk különbsége alapján elhatároltam a konformitást a konformizmustól, de nyilvánvaló, hogy valóságos esetekben ezt nem könnyű megtenni. Hasonlóképp, noha a későbbiekben amellet fogok érvelni, hogy műveletileg különbséget tudunk tenni a preferenciáknak a lehetőségekhez való szándékos – magasabb szintű vágyakon alapuló – hozzáigazítása és a hasonló okozati – motivációkon alapuló – igazodás között, a valóságos esetek azonban esetleg nem elég világosak ahhoz, hogy a szkeptikusok is meggyőződjenek a megkülönböztetés valódiságáról. Az ellentétesen alkalmazkodó preferenciák viszont aligha alakulhatnak magasabb szintű vágyak alapján úgy, hogy frusztrálják az első szintű vágyak kielégítését. A későbbiekben azt fogom állítani, hogy a frusztráció része lehet a boldogságnak és bizonyos mértékig tárgya a preferenciatervezésnek, de nem lehet azonos a teljes boldogsággal. Igaz, rámutathatunk az ellentétesen alkalmazkodó preferenciák mellékes előnyére, amelyek a mozgó célpont által teremtett ösztönző hatáshoz kapcsolódnak. A pusztán nyughatalanság vagyont, tapasztalatot vagy akár bölcsességet is szerezhet nekünk, és a megnyugvásra való képességet is. De ezek az előnyök lényegüket tekintve melléktermékek lesznek, és így nem érhetőek el racionális jellemtervezés révén.

Ugyanolyan problémát jelentenek-e az ellentétesen alkalmazkodó preferenciák a társadalmi választás elmélete számára, mint az alkalmazkodó preferenciák? Azaz leértéke-

³ Bourdieu-nak (1979) a döntésre és ízlésre vonatkozó elméletében „le choix du nécessaire” (a szükség-szerű választása) központi fogalom, de az ötlet fogalmi tisztázás hiányában körülhatárolatlan marad. Kigúnyolja azokat a kutatókat (326. o.), akik a román szőnyegekre cserélik a drága perzsákat, amely eljárás úgy értendő „comme une manière de faire de nécessité vertu” (szükségből erényt kovácsolni). De semmi sem utal arra az érvelésben, hogy tényleg a román szőnyeget kezdenék preferálni, vagy hogy legalább ugyanolyan jónak tartanák őket; sem arra, hogy e két alternatíva megfeleljen a tudattalan alkalmazkodásnak, illetve a szándékos preferenciaigazításnak. Másrészt a savanyú szőlőnek számos jó példáját említi, amikor észreveszi (406. o.), hogy a felsőbb osztályokból való származást bizonyítja annak a képessége, hogy olyan alkotást idézzon valaki, amelyet személyesen nem kedvel: a kulturális megfosztottságban élők ezt a luxust nem engedhetik meg maguknak.

⁴ Az „alkalmazkodó hasznosság” fogalmát Cyert és DeGroot használják (1975), de olyan értelemben, amely inkább kapcsolódik az általam tanulás által kialakult, endogén preferenciaváltozásnak nevezett jelenséghez. Arra is utalnak vele, amit jobb lenne „stratégiai hasznosságnak” nevezni, pl. hogy a racionális embernek figyelembe kell vennie a jelenben, hogy a jövőben változni fognak majd a preferenciái (lásd Tocqueville 1969, 582. o.). Nem ismerem olyan közgazdaságtani értekezést, amely az alkalmazkodó preferenciákat az itteni értelemben használná, de Kolmnak (1979, 531–535. o.) a buddhista jellemtervezésről írt közgazdaságtani elemzéséből adódik némi belátás.

⁵ Lásd Veyne (1976, 706. skk.) általános döntéseméletét, amelyet a következő gondolatokra alapoz: (i) a lehetőségek olyan kötegeket alkotnak, amelyeket nem lehet szabadon szétválogatni és újra összerakni; (ii) az emberek hajlamosak a túlzásokra és (iii) a már elvégzett választások visszamenőleg befolyásolják a preferenciákat.